

MISCELLANEA

Piotr Birecki

UMK w Toruniu;

Piotr.Birecki@umk.pl • <https://orcid.org/0000-0002-0755-137X>

Wnętrze kościoła ewangelickiego jako wyraz konserwatyizmu społecznego szlachty Prus Książęcych

The interiors of a Protestant church as a sign of social conservativeness of the nobility in the Duchy of Prussia

Das Innere der evangelischen Kirche als Ausdruck des sozialen Konservatismus des herzoglich-preußischen Adels

Słowa kluczowe: Prusy Książęce, Albrecht Hohenzollern, protestantyzm, sztuka luterńska, szlachta pruska

Keywords: Duchy of Prussia, Albert Hohenzollern, Protestantism, Lutheran art, Prussian nobility

Schlüsselwörter: Herzoglich Preußen, Albrecht Hohenzollern, Protestantismus, lutherische Kunst, preußischer Adel

STRESZCZENIE

Artykuł szkicuje zmiany reformacyjne w Prusach Książęcych zainicjowane przez Albrechta Hohenzollerna oraz przedstawia rolę obrazu – dzieła, którego rolą jest wsparcie procesu chrystianizacji Prusów oraz nauczania podstawowych prawd wiary uwypuklonych przez teologię luterńską. Autor przedstawia najpierw wygaszenie ruchów ikonoklastycznych przez władze księstwa w czasie definiowania roli obrazu w nowym Kościele oraz podjętą przez Marcina Lutra ewolucyjną drogę eliminacji obrazu jako medium pomiędzy Bogiem a człowiekiem. Obraz pozostał aż do II połowy XVIII wieku istotnym elementem wyposażenia kościoła tworzącym wiodącym ośrodku artystycznym jakim był Królewiec i pracujący w nim artyści.

Budowa luterńskiego państwa w Prusach Książęcych wiązała się z wymianą elit władzy, odejściem zakonników krzyżackich i oparciem się księcia o nową, napływającą do Prus arystokrację. Mimo wymiany elit nastąpiło skostnienie struktur społecznych w Prusach, bowiem zacho-

wano feudalną strukturę władzy. Ośrodkiem decyzyjnym pozostał Królewiec, a książę ciągle miał decydujący wpływ na obsadę stanowisk duchownych oraz na wszelkie inicjatywy kolatorów związane z budową kaplic rodowych, nowego wyposażenia czy przeprowadzanych remontów. Szlachta wykorzystywała sztukę jako narzędzie do autoprezentacji, komemoracji własnego rodu oraz niejako sprywatyzowała wnętrze wiejskiego kościoła parafialnego wprowadzając epitafia, płyty nagrobne oraz elementy heraldyczne na ołtarze, empory, organy i konfesjonały. Ikonografia przedstawień liturgicznych pozostała odporna na nowe ruchy wewnątrz luteranizmu, takie jak petyzm, który proponował nowe przedstawienia malarskie, ale przegrał z tradycyjną, dydaktyczną ikonografią ołtarzy, empor, chrzcielnic i ambon. Wnętrze kościoła luterńskiego w Prusach do końca epoki nowożytnej nie uległo zasadniczym zmianom i skoncentrowało się zarówno na utrwalaniu chwały rodowej kolatora jak i ilustrowaniu rudymentalnych prawd konfesji luterńskiej.

ABSTRACT

This paper sketches the reformatory changes in the Duchy of Prussia initiated by Albert Hohenzollern and presents the role of a painting – a work of art which is to reinforce the Christianisation of the Prussians and teach the basic rules of faith that as highlighted by the Lutheran theology. First, the author presents the process of blanking the iconoclastic movements by the Duchy authorities while defining the role of paintings in the new Church as well as the evolution triggered by Martin Luther aiming at eliminating the painting as a medium between God and man. The paintings were important elements of the church's interior until the second half of 18th century in the leading artistic centre of Königsberg and its artists.

Building a Lutheran state in the Duchy of Prussia was tied with a change in the elites, departure of the Teutonic knights and the reliance of the prince on the new aristocracy incoming to Prussia. Despite the reshuffle within the elites, the social structures of the Duchy became even stiffer as the feudal system was retained. Königsberg remained the decision centre and the prince was still largely influencing the appointments to church positions and all initiatives of the collators, such as building family chapels, buying new equipment or arranging renovations. The nobility used art as a means of self-presentation, commemorating their own families, which led to a manner of privatisation of the interior of countryside churches with the epitaphs, tombstones and heraldic elements on altars, galleries, organs and confessionals.

The iconography of liturgical representations was immune to new waves within Lutheranism, such as pietism, which suggested new forms of presentation in paintings but lost with the traditional, didactic iconography of the altars, galleries, baptismal fonts and pulpits. Until the end of the modern period, the interior of a Lutheran church in the Duchy of Prussia did not undergo significant changes and focused on both preserving the glory of the collator's family and illustrating rudimentary truths of the Lutheran confession.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Artikel skizziert die von Albrecht Hohenzollern initiierten reformatorischen Veränderungen in Herzoglich Preußen und stellt die Rolle des Bildes dar – eines Kunstwerks, dessen Aufgabe es ist, den Prozess der Christianisierung der Preußen und die Vermittlung der von der lutherischen Theologie hervorgehobenen Grundwahrheiten des Glaubens zu unterstützen. Der Autor schildert zunächst die Unterdrückung ikonoklastischer Bewegungen durch die Obrigkeit des Herzogtums bei der Definition der Rolle des Bildes in der neuen Kirche und den von Martin Luther eingeschlagenen Entwicklungsweg zur Beseitigung des Bildes als Medium zwischen Gott und Mensch. Das Gemälde blieb bis in die zweite Hälfte des 18. Jahrhunderts ein wichtiges Element der Kirchenausstattung, die in dem führenden Kunstzentrum Königsberg und den dort tätigen Künstlern entstand.

Der Aufbau des lutherischen Staates in Herzoglich Preußen war verbunden mit der Ablösung der herrschenden Elite, dem Abzug des Deutschen Ordens und dem Vertrauen des Herzogs auf den neu nach Preußen kommenden Adel. Trotz des Elitenaustausches kam es zur Verknöcherung der sozialen Strukturen in Preußen, da die feudale Machtstruktur erhalten blieb. Das Entscheidungszentrum blieb Königsberg, und der Herzog hatte nach wie vor einen entscheidenden Einfluss auf die Besetzung der kirchlichen Stellen sowie auf alle Initiativen der Patronatsherren, die mit dem Bau von Ahnenkapellen, neuer Ausstattung oder Reparaturen verbunden waren. Der Adel nutzte die Kunst zur Selbstdarstellung, zum Gedenken an die Familie und privatisierte gewissermaßen das Innere der Dorfpfarrkirche, indem er die Altäre, Emporen, Orgeln und Beichtstühle mit Epitaphien, Grabsteinen und heraldischen Elementen versah.

Die Ikonographie der liturgischen Darstellungen blieb resistent gegen neue Bewegungen innerhalb des Luthertums, wie z.B. den Pietismus, der neue bildliche Darstellungen vorschlug, verlor aber gegenüber der traditionellen, didaktischen Ikonographie der Altäre, Emporen, Taufbecken und Kanzeln. Das Innere der lutherischen Kirche in Preußen blieb bis zum Ende der Neuzeit im Wesentlichen unverändert und diente sowohl der Verewigung des Familienruhmes des Stifters als auch der Veranschaulichung der rudimentären Wahrheiten des lutherischen Bekenntnisses.

Próbując rozwinąć określone w tytule niniejszego artykułu zagadnienie, należy najpierw poczynić kilka uwag na temat kształtowania się Kościoła ewangelickiego w Prusach Książęcych i sztuki obrazowej w pozostającej w jego służbie. Znając faktografię tutejszej reformacji i mechanizmy konfesjonalizacji, które wpłynęły na kształt książęcopruskiego Kościoła ewangelickiego¹, należy szukać jednocześnie odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób protestantyzm wpłynął na ukształtowanie się sztuki w służbie luteranńskiej konfesji. Czy dał on impuls do rozwoju nowej ikonografii czy raczej spowodował jej skostnienie, a tym samym utratę znaczenia sztuki we wnętrzu kościelnym?

Jak wiadomo, Prusy Książęce już w 1525 r. stały się pierwszym luteraniskim państwem w Europie, dziedziczącym w całości zakonną architekturę sakralną oraz ołtarze, rzeźby i obrazy znajdujące się w jej wnętrzach. Państwo pruskie pozostawiło je w rękach formującego się Kościoła ewangelickiego². Stało się tak, ponieważ luteranie przyjęli ostrożną postawę wobec obrazu. Początkowe ekscesy ikonoklastyczne, związane z próbą usuwania pokatolickiego wyposażenia, czy to w Królewcu–Lipniku, czy to w Prabutach spotkały się ze zdecydowaną reakcją władz zwierzchnich. To stało się szybko bezpośrednim dowodem, że książę objął opieką i ochroną także dziedzictwo obrazowe Kościoła katolickiego. Proces eliminacji sztuki, czego chciał sam Luter, nie przyjął w Prusach charakteru rewolucyjnego, ale stał się procesem ewolucyjnym

¹ Na temat konfesjonalizacji zob. – J. Wijaczka, *Czy w państwie polsko-litewskim w czasach nowożytnych nastąpiła konfesjonalizacja?*, w: *Dysydenci czy decydenci? Protestanci w obu częściach Prus i Koronie w XVI–XVIII wieku*, red. W. Zawadzki, Elbląg 2018, s. 13 i n.

² A. Bues, *Książę Albrecht (1490–1568) jako przedstawiciel pierwszego pokolenia władców okresu reformacji*, w: *Reminiscence Reformacji. Prusy – Mazury 1517–2017*, red. R. Bażanowski, B. Waclawik, Olsztyn 2017, s. 64.

mającym rozciągać się na kolejne stulecia i być wynikiem edukacji parafian i odrzucenia przez nich obrazu jako niezbędnego *medium*³.

Ważnym czynnikiem biorącym udział w ochronie i sposobie wykorzystania sztuki do nowych celów konfesyjnych były struktury rodzącego się państwa, które choć stało się postzakoennym państwem postfeudalnym, to zapewniło sztuce religijnej uzupełnionej o elementy świeckie sens dalszego istnienia. Zakonne elity władzy zostały wymienione wprawdzie na jej świeckich przedstawicieli, ale nowa elita, m.in. napływowa szlachta, wykorzystwała sztukę do budowy w Prusach swojej pozycji politycznej, ekonomicznej i społecznej. Sztuka odegrała w tym zakresie niezwykle ważną rolę, bowiem dawała „nowym” narzędzie do odpowiedniej autoprezentacji. Teraz nowi właściciele ziemscy, będący kolatorami kościołów, wykorzystali do tego celu ich wnętrza, by wypełnić je rodzowymi płytami grobowymi, łóżami kolatorskimi, chorągwiami pogrzebowymi, epitafiami i heraldyką umieszczaną nader obficie na ołtarzach, ambonach i konfesjonalach.

Wiodącą rolę na niwie sztuki przez cały okres nowożytny utrzymał Królewiec będący najsilniejszym ośrodkiem promieniowania politycznego, religijnego i oczywiście artystycznego. Miasto to było nie tylko miejscem sprawowania władzy, ale także bezpośrednim zapleczem artystycznym dla całej prowincji. Rezydujący w nim władca był osobą mającą bezpośredni wpływ zarówno na obsadę stanowisk duchownych pracujących w Kościele jak i na wyposażenie budynków kościelnych. Działo się tak nawet jeśli owe zmiany inicjował kolator, zobowiązany do wystąpienia o odpowiednie zgody do władz zwierzchnich. Stary i jednocześnie nowy Królewiec już na stałe stał się miejscem transferu nowych idei z Niemiec, przez Śląsk na teren Prus i dalej na Litwę oraz Inflanty⁴. To tu tworzyli anonimowi zazwyczaj artyści malarze i snycerze, pracując w samym mieście jak i poza nim. Niektórzy, jak znani z nazwiska: Izaak Riga, Joachim Pfaff, Gottfried Haarhausen czy Gottfried Hintz zyskiwali wiele zamówień płynących z całego regionu. Część dzieł realizowali także przybysze spoza Prus, w tym np. elbląski artysta Johannes Soeffrens łączony z wykonaniem ambony kościoła w Rodowie⁵.

Czy tak zdecydowany wpływ władzy świeckiej na wszystkie dziedziny życia w Prusach posłużył budowie lokalnego, nowożytnego, europejskiego państwa czy tylko zakonserwował odziedziczone przez reformację struktury społeczne?

³ J. Leo, *Dzieje Prus*, tłum. bp. J. Wojtkowski, Olsztyn 2008, s. 401–406; J. Małek, *Początki protestantyzmu w Prusach Książęcych*, w: *Opera Selecta*, t. 4: *Reformacja i protestantyzm w Polsce i Prusach (XVI–XX w.)*, Toruń 2012, s. 239; P. Tschakert, *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte*, Bd. 1, Leipzig 1890, s. 48; A. Rzempoluch, *Przewodnik po zabytkach sztuki dawnych Prus Wschodnich*, Olsztyn 1992, s. 95.

⁴ M. Grzywacz, *Reformacja wittenberska i szlaki jej transferu. U źródeł obecności luteranizmu w Rzeczypospolitej XVI wieku*, w: *Luteranizm w kulturze pierwszej Rzeczypospolitej*, red. K. Meller, Warszawa 2017, s. 106–107.

⁵ K. Wardzyńska, *Johannes Soeffrens (1660 – po 1721) rzeźbiarz niderlandzki w Elblągu. Wstęp do monografii*, „Porta Aurea”, 2014, nr 13, s. 141–156.

Czy pastorycy byli narzędziem jego modernizacji (np. upowszechniając edukację), czy ich zadaniem było utrzymanie postśredniowiecznego *status quo* religii, teraz w służbie władzy świeckiej?⁶ Czy Kościół pruski i sztuka w jego służbie przyczyniła się do przyspieszenia trwającej jeszcze ewangelizacji Prusów? Czy służyła głównie do utrwalania postfeudalnie ukształtowanemu społeczeństwu posłuszeństwa elitom władzy świeckiej? Należy przy tym zauważyć, że o ile pierwsze pokolenie pruskich Luteranów mogło mieć poczucie zmiany konfesji z katolickiej na luteranскую, to już kolejne uznawały tę ostatnią za naturalne, „nieheretyckie” wyznanie mieszkańców Prus Książęcych⁷.

W Prusach Królewskich, w których ważną rolę polityczną i społeczną odgrywały niemal wyłącznie duże miasta, takie jak Gdańsk, Toruń czy Elbląg reformaacja luteranская odniosła spektakularny sukces i to zaledwie w ciągu kilkunastu lat od wystąpienia Lutra. Silna pozycja tutejszego mieszczaństwa sprawiła, że nie zaszkodziły jej mniej (Jan Dantyszek), lub bardziej intensywne (Stanisław Hozjusz), kontrreformacyjne działania biskupów Kościoła rzymskiego. Tu, podobnie jak w Prusach Książęcych, zaszedł proces „prywatyzacji wnętrza”, które nie należało jednak do jednego szlacheckiego kolatora tylko do całej grupy kolatorów mieszczan. W nawach i prezbiterach kościelnych bez trudu można było zobaczyć liczne herby i gmerki mieszczańskie, portrety epitafijne, nagrobki oraz ławy kolatorskie. W Prusach Krzyżackich przekształconych w Prusy Książęce pozycja ekonomiczna i polityczna mieszczaństwa była wyraźnie słabsza, choć i tu można znaleźć kościoły, w których znajdowały się portrety epitafijne mieszczan jak w kościele w Bartoszycach, w których zawieszone były epitafia Hansa Christopha Schlubhuta zmarłego w 1676 r., Baltazara Schimmelpfenniga zmarłego w 1593 r. czy E.G. Kurowskiej zmarłej w 1725 r.⁸ W Prusach Książęcych to nie mieszczaństwo, a szlachta dokonała swoistej „prywatyzacji” kościelnego wnętrza i nie była zainteresowana zmianą jego wystroju oraz ikonografii.

Pierwsze znaczące zmiany w życiu Kościoła i losach jego budynków zależały w dużym stopniu od decyzji świeckiego już wielkiego mistrza Albrechta Hohenzollerna. Władca nie napotkał w kraju większego oporu, krzyżacy zakonnicy nie mieli już realnego wpływu na jego decyzje, a pozostałe warstwy społeczne, w tym chłopcy (warto pamiętać, że w 1525 r. miały miejsce rozruchy chłopskie na Sambii),

⁶ V. Leppin, *Die Wittenberger Reformation und der Prozess der Transformation kultureller zu institutionellen Polaritäten*, w: V. Leppin, *Transformationen. Studien zu den Wandlungsprozessen in Theologie und Frömmigkeit zwischen Spätmittelalter und Reformation*, Tübingen 2015, s. 31–68.

⁷ H. Schilling, *Religijno-psychologiczny model Europy. Reforma i wczesnonowoczesna konfesjonalizacja państwa i społeczeństwa*, w: H. Schilling, *Konfesjonalizacja. Kościół i państwo w Europie doby przednowoczesnej*, Poznań 2010, s. 62; S. Salmonowicz, *Kilka uwag o modernizacyjnej roli pastorów w XVII i XIX wieku*, *Czasy nowożytne* 31, Warszawa 2018, s. 29–30.

⁸ D. Wójcik, *Formy upamiętniające w sztuce kościelnej Prus Książęcych*, Toruń 2008 (mps pracy doktorskiej, w posiadaniu autora), s. 291 i n.

byli wykluczeni z procesów decyzyjnych. Ci byli w gruncie rzeczy biernymi obserwatorami zmian, a jakiegokolwiek zaangażowanie ich w życie polityczne było zdecydowanie tłumione⁹.

Rozwój reformacji pruskiej powiódł się m.in. z powodu braku zdecydowanej ingerencji ze strony Zygmunta I Starego oraz udaremnionym staraniom mistrza niemieckiego krajowego Waltera von Cronberga o przywrócenie jego władzy w Prusach. Nieco wcześniej Albrecht przemyślaną polityką kadrową skupił władzę spoczywającą wcześniej w rękach pozostałych dostojników zakonu. Niewielkiej grupie pozostałych w Prusach zakonników, którzy pozostali wierni wierze katolickiej pozwolono w Prusach dożyć swoich dni¹⁰. W sąsiednich Inflantach luteranizm wprowadził mistrz krajowy Inflant Wolter von Plettenberg¹¹, który przyjął także mistrz krajowy inflancki Gotthard von Kettler¹². Za osłabienie religijnej pozycji krzyżaków można uznać skierowane do nich dzieło Lutra o fałszywej i prawdziwej czystości zakonnej, w którym reformator pokazał czystość duchową możliwą do zachowania poza budynkami klasztornymi. To stałe wyjście poza klasztor, także w Prusach miało przyczynić się do efektywniejszego głoszenia Ewangelii i to w kraju, który jak wspomniano, był ciągle jeszcze chrystianizowany¹³. Postulowany ożenek braci zakonnych Luter uzasadniał cytowanym przez siebie werselem z Księgi Rodzaju rozdział 2 werset 18, w którym zapisano, że sam Bóg przeznaczył człowiekowi towarzystwo kobiety. Oczywiście luteranńskiej reformy religijnej nie można tłumaczyć tylko kryzysem teologii ciała i ducha duchowieństwa katolickiego, tylko szeregiem innych zjawisk społecznych obecnych w Europie ok. 1500 r.¹⁴. Może Albrecht mógł odczytać wydarzenia związane z Lutrem jako część procesu modernizacji Kościoła a jego teologię jako impuls mający wpływ na kształtowanie się koncepcji swojego państwa¹⁵.

Rozprzestrzenianiu się nowej konfesji w Prusach nie przeciwdziałali biskupi warmińscy tacy jak Jan Dantyszek, utrzymujący z nowym władcą na tyle przyjazne stosunki, że wymieniał z nim obrazy znajdujące się w jego kolekcji, albo wiodący niemal świeckie życie biskup warmiński Fabian Luzjański. Ten ostatni, na napomnienia kapituły warmińskiej miał rzec:

⁹ J. Mańlek, *Ludność staropruska a reformacja*, Gdański Rocznik Ewangelicki 5, Sopot 2011, s. 46.

¹⁰ A. Bues, op. cit., s. 66. Gdyby zakon rozpadł się samoistnie, jego obszar, jak pisze autor, zostałby wchłonięty przez Królestwo Polskie; U. Arnold, *Vom Ordensland zum Herzogtum. Religiöse Überzeugung oder politisches Kalkül des Hochmeisters Albrecht von Brandenburg-Ansbach?*, *Zapiski Historyczne*, t. 82, z. 2, 2017, s. 25.

¹¹ J. Kreem, *Der Deutsche Orden und die Reformation in Livland*, w: *The military Orders and the Reformation. Choices, state building, and the weight of tradition*, ed. by J.A. Mol, K. Milizer and H.J. Nikolson, Utrecht 2004, s. 43.

¹² Zob. U. Arnold, op. cit., s. 21–38.

¹³ J. Mańlek, *Ludność staropruska...*, s. 4.

¹⁴ V. Leppin, *Kulturelle Transformationen in Europa um 1500*, Gdański Rocznik Ewangelicki 12, Sopot 2018, s. 25–54.

¹⁵ *An die Herrn Deutschs Ordens das sie falsche keuscheyt meyden und zur rechten ehlichen keuscheyt greiffen Ermanung*, w: *Dr. Martin Luther's polemische deutsche Schriften*, bearb. von J.K. Irmischer, Bd. 3, Erlangen 1841, s. 19.

*Luter jest uczonym mnichem i swe poglądy ma oparte na pismach; jeśli ktoś ma tyle odwagi, niech spotka się i spiera z nim*¹⁶.

Mało tego, książęcą reformację bezpośrednio wsparli żyjący z nim w pełnej symbiozie biskupi pomezkańscy Erhard von Queis (kanclerz legnickiego dworu Fryderyka II, szwagra Albrechta) i Georg von Polenz (towarzysz Albrechta z kampanii włoskiej – oblężenia Rovereto w 1509 r.)¹⁷. Ci nie tylko współnegocjowali utworzenie księstwa świeckiego w Prusach i przekazali ziemie kościelne księciu, ale sprawowali władzę regencyjną na czas nieobecności Albrechta w Prusach oraz tłumili powstanie chłopskie na Sambii¹⁸. Przy ich współudziale lokalny luteranizm został na tyle ugruntowany, że jego pozycją nie zachwiało pojawienie się drugiej reformacji, którą przyjęli m.in. na Litwie Radziwiłłowie, rezygnujący z zaszczepionego im *via Królewiec* luteranizmu¹⁹.

Triumf luteranizmu w Prusach jest ciekawym wydarzeniem, ponieważ ta konfesja postrzegana była jako wyznanie lepiej odpowiadające bardziej egalitarnym wspólnotom mieszczańskim podczas gdy kalwinizm w rozumieniu szlachty mocno podkreślał rolę jednostki w życiu społecznym i promował w nim wyższą pozycję władzy zwierzchniej²⁰. Albrecht Hohenzollern miał przed sobą dwa typy reformacji: miejską, którą widział bezpośrednio w Norymberdze oraz książęcą, które obserwował na terenie Saksonii oraz w śląskiej Legnicy Fryderyka II²¹. „Pruską Norymbergą” i „Pruską Legnicą” stał się w pewien sposób Królewiec, stolica nowej konfesji zbudowana między innymi dzięki przysyłanym z Norymbergi i Wittenbergi kaznodziom (Johannes Briessmann, Paul Speratus i Eberhard Sperber). Szybko stłumiono jakiegokolwiek próby oddolnych ataków na budynki kościelne m.in. w królewieckim Lipniku, wiedząc o wydarzeniach ikonoklastycznych, które miały miejsce w miastach pobrzeża Bałtyku (jak np. w Rydze, w której rzeźbę Madonny pławiono jak czarownicę, czy w Gdańsku, gdzie atakowano wyposażenie kościelne)²².

¹⁶ A. Kopiczko, *Reformacja na Warmii – uwarunkowania i zakres oddziaływania (do 1530 r.)*, w: *Dysydenci czy decydenci?...*, s. 87.

¹⁷ P. Tschakert, op. cit., s. 39.

¹⁸ J. Wijaczka, *Albrecht von Brandenburg-Ansbach (1490–1568). Ostatni mistrz zakonu krzyżackiego i pierwszy książę „w Prusiech”*, Olsztyn 2010; Zob. *Bericht über die Abtretung der bischöflichen Herrschaft von Georg von Polenz an Herzog Albrecht*, 30 V 1925, w: P. Tschakert, *Urkundenbuch...*, s. 120. Polenz w 1524 r. wydał drukiem w Wittenberdze swoje kazanie reformacyjne: *Eyn sermon des würdigen ynn der Gott vatters, Hern Georgen von Polenz, Bischoff zu Samland, am Christag ynn der Thumkirch zu Königsberg ynn Preussen gepredigt Anno M.D. XXX iiij*.

¹⁹ T. Kempa, *Konflikty wyznaniowe w Wilnie od początku reformacji do końca XVII wieku*, Toruń 2016, s. 69–77.

²⁰ U. Arnold, *Hochmeister Albrecht von Brandenburg-Ansbach and Landmeister Gotthard Kettler*, w: *The military...*, s. 11–29.

²¹ A. Bues, op. cit., s. 65–66; J. Harasimowicz, „Ein löblich cristlich Werk”. Książęca, szlachecka i miejska reformacja na Dolnym i Górnym Śląsku, *Czasy nowożytne* 31, 2018, s. 90–91. Tu omówiono część działań reformacyjnych Fryderyka II Legnickiego, które były zbieżne z późniejszymi działaniami księcia Albrechta.

²² S. Michalski, *Bilderstürme im Ostseeraum*, w: *Macht und Ohnmacht der Bilder. Reformatorischer Bildersturm im Kontext der europäischen Geschichte*, München 2002, s. 228; idem, „Hölzer wurden zu Menschen”. *Die reformatori-*

Ksiązę pruski został bezpośrednim zwierzchnikiem Kościoła ewangelickiego zajmując w nim pozycję *summus episcopus*, co w obszarze sztuki kościelnej dało mu tak naprawdę pełną kontrolę nad budynkami kościelnymi i ich wyposażeniem. Kontrola ta utrzymała się także w kolejnych dziesięcioleciach, bowiem większość inwestycji związanych z remontami, budową nowego wyposażenia kościelnego nadal uzgadniania była z władzą książęcą. Stołeczny Królewiec i katedra knipawska (trzy tysiące osób miało słuchać pierwszych kazań Johanna Briessmanna)²³ stały się ośrodkiem luteranizmu promieniującego na resztę obszaru państwa²⁴. To w stolicy, w której stworzone zostało lokalne centrum naukowe i intelektualne, mające kontakty z krajami niemieckimi czy np. z sąsiednim Wielkim Księstwem Litewskim. To tu powstało tłumaczenie Biblii na język staropruski, kancjonały m.in. z pieśniami autorstwa Albrechta i inne druki, w tym po litewsku i łotewsku, mające wspomóc integrację nowego państwa, które słabo zaludnione potrzebowało w zakresie religii przemyślanych działań systemowych²⁵. W 1545 r. nieoficjalnie, a w 1561 r. oficjalnie w Królewcu ukazał się *Enchiridion Pruski*, czyli przełożony z języka niemieckiego na staropruski katechizm Martina Lutera²⁶. Część literatury reformacyjnej drukowana była na miejscu, część przywożona była, a w zasadzie w początkowym okresie przemycana w beczkach na teren Prus Książęcych. Łukasz Cranach St. osobiście zajmował się dostarczeniem księciu niezbędnej literatury z wittenberskiej drukarni Hansa Luffta, w tym ilustrowanych biblii oraz książek reformacyjnych na kwotę 187 florenów²⁷.

Jak już wspomniano ważnym elementem zakorzenienia się reformacji wśród parafian prócz wsparcia władzy świeckiej była niezakończona w istocie chrystianizacja obszaru Prus, wskazująca na słabe zakorzenienie katolicyzmu wśród ich mieszkańców nie wykazujących w istocie żadnego poważniejszego oporu w stosunku do pojawienia się nowego wyznania. W wielu przypadkach duchowni porozumiewali się z parafianami przez tłumaczy, przybliżając im pieśni i teksty modlitw. Nie wiemy, czy ludność chłopska w ogóle była świadoma dokonywanych zmian konfesyjnych i czy próbowano jej to uzmysłowić. W tym kontekście przekaz teologiczny sztuki reformacji należało traktować jako narzędzie dalszej chrystianizacji²⁸.

schen Bilderstürme in den baltischen Landen zwischen 1524 und 1526, w: *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721*, Bd. 4, hrsg. M. Asche, W. Buchholz, A. Schindling, Münster 2012, s. 148.

²³ J. Małek, *Poland in the face of Lutherisation of Prussia*, w: *The military...*, s. 35.

²⁴ Zob. P. Birecki, *Architektura protestancka trzech miast Królewca (Stare Miasto, Knipawa i Lipnika) w okresie nowożytnym*, Studia Elbląskie 2019, t. 20, s. 31–48.

²⁵ A. Bues, op. cit., s. 72–74.

²⁶ J. Małek, *Ludność staropruska...*, s. 53.

²⁷ J. Voigt, *Des Markgrafen Albrecht von Brandenburg Briefwechsel mit den beiden Malern Lucas Cranach und dem Buchdrucker Hans Lufft*, w: *Beiträge zur Kunde Preussens*, 1820, t. 3, s. 246 oraz szerzej P.G. Thielen, *Die Kultur am Hofe Herzog Albrechts von Preußen: 1525–1568*, Göttingen 1953.

²⁸ A. Bues, op. cit., s. 66; J. Małek, *Ludność staropruska...*, s. 47.

Il. 1 Ołtarz w kościele w Lwowcu

Ponieważ luterzańskie podejście do sztuki obrazowej umieszczało ją w obszarze adiafory, pojęcia które znane było wśród pastorów królewieckich²⁹, a lokalne władze nie tolerowały samowoli w jej usuwaniu z wnętrz kościelnych, sztuka gotycka pozostała na swoim miejscu. Przez kolejne dziesięciolecia w licznych kościołach Prus trwały średniowieczne ołtarze, polichromie ścienne i liczne sprzęty liturgiczne. Przykładami dzieł, które nie zostały usunięte z kościołów pruskich są m.in. zachowane do dziś zabytkowe, gotyckie ołtarze w Lwowcu (Il. 1) i w Rychnowie³⁰, oraz ten istniejący dawniej w Kuhmenen, gdzie wzniesiono nowy ołtarz, a stary, gotycki (zdobiły go wizerunek Marii z dzieciątkiem Jezus i św. Anna oraz popiersia świętych), przesunięto pod ścianę boczną kościoła³¹. W Tołkinach, w części środkowej ołtarza Valentinusa Helendorfa z początku XVII w. wierni nadal widzieli gotycką rzeźbę św. Trójcy a w Cremitten komunii długo udzielano przed gotyckim ołtarzem z 1501 r. W Gierzwałdzie ozdobę kościoła stanowił późnogotycki ołtarz

²⁹ S. Michalski, *Protestanci a sztuka*, Warszawa 1989, s. 36; GStA, sygn. EM 77d1, *Städtische Kirchensachen, 1530–1712, Inventar des der Altstädtischen Priesterbruderschaft gehörigen Goldes, Silbers usw.*, k. 11.

³⁰ A. Rzempoluch, op. cit., s. 117. Dwie kwatery domalowano w 1558 r.

³¹ K. Bergau, *Die Kirche zu Kuhmenen im Samland*, *Altpreußische Monatsschrift*, Bd. 3, Königsberg in Pr. 1866, s. 558–563; *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreußen*, bearb. von A. Boetticher, H. I. Das Samland, Königsberg 1898, s. 41.

z rzeźbą przedstawiającą Koronację Najświętszej Marii Panny i obrazami przedstawiającymi sceny z życia Marii, które miał namalować w Monachium, w 1518 r. uczeń samego Albrechta Dürera. Nowożytny już ołtarz w Barcianach ozdobiła Maria z Dzieciątkiem, zatem jej figura nie była dziedzictwem poprzedniej epoki a nowo wykonanym dziełem sztuki luterańskiej³²!

Nową ikonografię dla tworzących obrazów ołtarzowych i emporowych mogły dostarczać druki ulotne i grafiki sprowadzane najpierw z krajów niemieckich a potem niderlandzkich. Ważne były też tworzone „u źródła” portrety Lutra, które miały reprezentować jego osobę i zmaterializować jego postać najpierw w Królewcu a potem w innych pruskich miejscowościach. Lokalna sztuka pruskiej reformacji oparła się najpierw o sztukę niemiecką, w tym o twórczość wittenberczyka Cranacha i norymberczyka Dürera. Już w 1526 r. na zamku królewieckim pojawił się pierwszy portret Lutra, później kolejne jego wizerunki Lutra, samodzielne i wraz z Melanchtonem, w tym ten z panoramą Wittenbergi w tle³³. Około 1528 r. książę za pośrednictwem norymberskiego mieszczanina Bastiana Startza kupił pięć obrazów Albrechta Dürera oraz zatrudnił u siebie jego ucznia Crispina Herrantha, który być może wykonał portret Marcina Lutra dla biskupa Jana Dantyszka³⁴. U Cranacha uczył się Heinrich Königswieser, który po powrocie do Królewca stworzył obraz ze scenami z życia Chrystusa, zawieszony w prywatnym pokoju księcia oraz m.in. *Zwiastowanie Marii*, *Narodziny Chrystusa* i portrety Lutra i Melanchtona, które trafiły do kościoła w Caymen. Ale to nie wszystkie dzieła tego malarza. W 1571 r. na ścianę katedry królewieckiej trafił sygnowany przez Königswiesera obraz przedstawiający *Modlitwę Chrystusa w Ogrodzie Oliwnym*³⁵. Malarz ten był autorem epitafium doradcy finansowego księcia – klęczącego pod krzyżem Hansa Nimptscha namalowanego na tle zamku królewieckiego³⁶.

Wraz z reformacją nastąpiła zmiana w sposobie komemoracji wielkiego mistrza, teraz księcia. Teraz miejscem jego pochówku stał się katedra królewiecka, przekształcona w swoisty panteon rodu Hohenzollernów, w którym wzniesiono niezwykle okazałe nagrobki Albrechta i jego rodziny³⁷. To tu po śmierci pierwszej

³² A. Surminski, *Das alte Ostpreußen*, Hamburg 2013, s. 334, M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Mazurach Pruskich i Warmii*, Olsztyn 2006, s. 213. Szeroko o wizerunkach Marii zob. – B. Heal, *The cult of the Virgin Mary in Early Modern Germany. Protestant and Catholic Piety, 1500–1648*, Cambridge 2007, s. 64 i n.

³³ H. Ehrenberg, *Die Kunst am Hofe der Herzöge von Preußen*, Leipzig–Berlin 1899, s. 26 i 40.

³⁴ Ibidem, s. 20.

³⁵ Ibidem, s. 19; A. Surminski, op. cit., s. 104; *Die Bau- und Kunstdenkmäler...*, s. 32–36.

³⁶ J. Małek, *Początki protestantyzmu...*, s. 229–239; J. Wijaczka, *Wizytacja biskupstwa sambijskiego z 1569 roku*, Fontes TNT, t. 90, Toruń 2001, oraz idem, *Wizytacja biskupstwa sambijskiego z 1570 roku*, Fontes TNT, t. 96, Toruń 2005; K. Olejnik-Dreja, *Epitafium Hansa Nimptscha jako ideowo-artystyczny dokument artystyczny reformacji w Prusach Wschodnich*, Rocznik Olsztyński 1983, t. 14–15, s. 9–14; J. Harasimowicz, *Die Taufe Christi im Jordan. Epitaphgemälde für Johannes Bugenhagen (1558) und seine Familie*, w: *Cranachs Kirche*, Markkleeberg 2015, s. 121–122; H. Ehrenberg, op. cit., s. 30–31.

³⁷ A.R. Gebser, F.A. Hagen, *Der Dom zu Königsberg in Preussen*, Königsberg 1832, s. 378 i n.

żony, księżnej Doroty duńskiej (1504–1547) książę Albrecht polecił przygotować dla niej i dla siebie samego specjalną katakumbę, a następnie zlecił Jakubowi Bincowskiemu nadzór nad transportem i montażem nagrobka własnego, żony oraz ich pięciu zmarłych dzieci. Było to dzieło ambitne, stawiające komemorację władcy w szeregu najlepszych komemoracji książęcych regionu basenu Morza Bałtyckiego. Odkuł je w Antwerpii Cornelis Floris (1514–1575) i wysłał do Królewca w 1571 r.³⁸ Drugi nagrobek, wykuty już na miejscu przez rzeźbiarza Willema van den Blocke (1550–1628) w latach 1578–1582 i ustawiony obok nagrobka Albrechta, upamiętnił Elisabeth von Brandenburg-Ansbach i księcia Georga Friedricha³⁹.

W kolejnych stuleciach Królewiec przestał być miejscem intensywniejszego realizowania fundacji książąt pruskich, ale ciągle pozostawał ośrodkiem, w kierunku którego zwracała swój wzrok arystokracja. Starła się ona niemal wyłącznie o komemorację w stolicy księstwa przedstawicieli własnych rodów, podczas gdy większość nowych fundacji obejmujących wyposażenie kościołów przejęły na siebie parafie miejskie. Mimo to mieszczańscy fundatorzy nie odgrywali w Prusach większej roli, fundując niemal anonimowo nowe sprzęty kościelne. W nieco lepszej sytuacji byli pastory, zlecający by tworzone przez malarzy własne portrety zawieszano w prezbiteriach tych kościołów, w których pełnili swą duchową posługę⁴⁰.

Wnętrza kościołów Królewca, a w szczególności katedry królewieckiej w kolejnych dziesięcioleciach wypełniły nieliczne kamienne pomniki komemoracyjne pruskiej arystokracji, w tym Johanna von Kospotha (1601–1665), Johanna von Kreytzena (1516–1575) czy Johanna Ernesta von Wallenrodta (1615–1697). Posadzki wykładano płytami grobowymi a na ścianach zaczęto wieszać epitafia i chorągwie nagrobne. Nie zapomniano jednak o innej formie komemoracji książęcej. W Insterburgu (Wystruci) na emporę północną trafiły malowane portrety księcia Albrechta oraz książąt Albrechta Friedricha, Joachima Friedricha, Johanna Sigismunda i Georga Wilhelma wykonane w latach 1644–1653 przez Michaela Zeigermanna i Hansa Menio ufundowane przez Adama Friedricha von Dobenecka⁴¹.

Na pozostałym obszarze Prus, czyli poza Królewcem i największymi miastami pruskimi, ciężar fundacji przejęli na siebie niemal wyłącznie nowi właściciele

³⁸ GStA, Der Dom (Die Kneiphöfische Kirche), sygn. 77c1, Nr 29, *Das herzogliche bzw. kurfürstliche Begräbnis im Kneiphof 1569–1698*. Tu wyciąg z testamentu Albrechta, mówiący o jego pochowaniu w kościele knipawskim; F. Skibiński, *Willem van den Blocke. Niederlandzki rzeźbiarz nad Bałtykiem w XVI i na początku XVII w.*, Toruń 2015, s. 46.

³⁹ H. Ehrenberg, op. cit., s. 34, 110; F. Skibiński, op. cit., s. 50–51; O. Meys, *Memoria und Bekenntnis*, Regensburg 2009, s. 533–544.

⁴⁰ P. Birecki, *Architektura i sztuka na terenie Prus Książęcych (1525–1657), Prus Brandenburskich (1657–701) i Prus Wschodnich Królestwa Pruskiego (1701–1817)*, w: *W 500-lecie reformacji (1517–2017): z dziejów kościołów ewangelickich w dawnych Prusach Królewskich i Książęcych*, t. 2: *Tereny dawnych Prus Książęcych*, red. J. Kłaczek, G. Jasiński, P. Birecki, Toruń 2017, s. 80–135.

⁴¹ D. Wójcik, op. cit., s. 369–380. Zob. też GStA, *Der Dom (Die Kneiphöfische Kirche)*, sygn. 77c1, Nr 44, *Die Umsetzung der Epitaphien von den Pfeilern an die Wände 1755*, k. 1.

ziemscy, ponieważ ich dochody stały się jedynym źródłem finansowania budowy stałych i ruchomych elementów wyposażenia kościelnego. W tej materii bardzo płynnie dawny patronat krzyżacki został zastąpiony szlacheckim, który uzyskał całkowitą kontrolę nad treścią i formą tego co powstanie teraz w kościele. Łatwo było wykorzystać sztukę do prezentacji pozycji i gloryfikacji własnego rodu i jego upamiętnienia a przez umieszczenie ekskluzywnej łoży patronackiej w eksponowanym miejscu, także fizycznie zaakcentować rangę swej osoby. Było to atrakcyjne działanie, skoro część szlachty pochodziła spoza Prus Książęcych i jako nowo przybyła, dopiero zapuszczała swe korzenie w nowych dobrach pruskich. Sztuka była idealnym medium do umacniania władzy zwierzchniej w majątkach ziemskich oraz zapisywania dokonań szlachetnie urodzonych w pamięci przyszłych pokoleń.

Kościół wiejskie leżące na terenie posiadłości rodowych przez całą epokę wczesnonowożytną wypełniały się stopniowo nowymi ołtarzami, epitafiami, ambonami, płyta grobowymi, emporami, łożami patronackimi, polichromiami ściennymi i stropowymi oraz naczyniami liturgicznymi. Właśnie zabytki ruchome były głównym gatunkiem fundowanej sztuki. Nowych kościołów powstawało niestety niewiele, szczególnie, iż Prusy gnębiły różne plagi oraz wyniszczające wojny powodując, że dopiero po dłuższym czasie kraj był w stanie wygenerować nowe środki na działalność fundacyjną. Poza tym obszar był nasycony budownictwem średniowiecznym. Nowe budynki wznoszono głównie w II połowie XVII w. i były one raczej niewielkie, wzorowane na klasycyzującym baroku niderlandzkim lub francuskim, zaszczipianym w Prusach przez hugenockich architektów. Podobny styl można było zobaczyć w kościele królewieckim Burgkirche wzorowanym na niderlandzkim Nieuwe Kerk z Hagi. Na prowincji mowa o kościołach w Rodowie (zbudowanym przez rodzinę Schack von Wittenau w I połowie XVIII w.), w Norkitten (wzniesionym dla księcia Leopolda von Anhalt-Dessau)⁴², w Alt-Lapinen (zbudowanym w latach 1675–1703 na zlecenie Luizy Katarzyny de la Chièze wg projektu piemontczyka Philippa de la Chièze), w Alt-Inse i Skören⁴³. Imponującą budowlą jak na skalę pruską był i jest kościół kalwiński w Kamieńcu Suskim zaprojektowany przez Jeana de Bodta i zbudowany w latach 1716–1718. Za wzór posłużyło tu samo Charenton, niemal matka kościołów hugenockich Francji projektu Salomona de Brosse i Jeana Thiriota⁴⁴. Rzadko przy kościołach wznoszono rodowe kaplice grzebalne, takie jak przy kościele w Łabędniku, przy budowie której zatrudniono królewieckiego architekta Joachima Ludwiga Schultheiße von Unfried.

⁴² C. Papendick, *Der Norden Ostpreussens. Land zwischen Zerfall und Hoffnung. Eine Bilddokumentation*, Husum 2009, s. 241.

⁴³ *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen*, bearb. von A. Boetticher, H.V. Lithauen, Königsberg 1898, s. 73–78. Kościół w Alt-Lapinen wzorowany był na kościele Mare Kerk w Lejdzie.

⁴⁴ J. Harasimowicz, *Der Kirchenbau im konfessionellen Zeitalter*, Das Münster 2016, 1 (69), s. 7–8.

Il. 2 Pomnik Jerzego Fryderyka von der Groebena w Łabędniku

Niewielu przedstawicieli szlachty pruskiej decydowało się na drogie kamienne pomniki grobowe poza Królewcem, nie widząc w prowincjonalnym kościele sposobności szerokiego i kosztownego przypominania żyjącym osoby zmarłego. Wyjątki oczywiście można wymienić: to umieszczony w Insterburgu (Wystruci) pomnik epitafijny małżeństwa Dobenecków, w Szczurkowie Diettircha von Tettau⁴⁵, w Łabędniku całopostaciowa rzeźba Jerzego Fryderyka von der Groebena a w Kwidzynie Ottona Fryderyka należącego do tego samego rodu (il. 2)⁴⁶.

Wnętrze kościoła stało się miejscem gdzie bardzo często umieszczano herby rodowe. Szlachta pruska lokowała je przede wszystkim na łóżach patronackich wznoszonych w prezbiterium lub w jego bezpośredniej bliskości. Herby łatwo odnaleźć można na zachowanych do dziś łóżach kościołów w Suszu, Dąbrównie, Sorokwicach i Łabędniku. W tym ostatnim wzniesiono dodatkową empore w nawie, na której powstało okazałe, malowane drzewo genealogiczne rodzin Cathariny oraz

⁴⁵ D. Wójcik, op. cit., s. 369–380.

⁴⁶ Ibidem, s. 9.

Il. 3 Empora z herbami z kościoła w Łabędniku

Hansa von Hondorf (il. 3). Herby trafiły także na kościelne stropy jak np. te należące do rodziny von Polenz w kościele w Łęgowie czy do kościoła w Górowie Iławeckim gdzie wyeksponowano herby rodziny Waldburg-Schwerin (il. 4), na płyciny ambon, jak w Lipinkach a nawet na konfesjonały jak na ten stojący w kościele w Barcianach (il. 5). Herby malowano bezpośrednio na obrazach ołtarzowych – jak te należące do Barbary von Kreuzen i Friedricha von Kanitz naniesione na scenę ukrzyżowania i na kolumny ołtarza w Sokolicy, czy na predellę, jak te w kościele w Szestnie należące do Fabiana von Lehndorf (il. 6)⁴⁷.

Znaki dumy rodowej eksponowano również na epitafiach – upamiętniających rodziny Dönhoffów z Kwitajna, Balthasara Schimmelpfenniga z Bartoszyc, Hansa Wittemsdorffa z Cremitten, rodziny Oelertów, Albrechta von Bartheina z małżonką z rodu Trencke z Kętrzyzna, Botho Eulenburga z Galin, Kannacherów z Łabędnika. Pojawiły się też epitafia mieszczańskie, jak epitafium Franciszka Francka z Bartoszyc i Melchiora Hippela z żoną Barbarą z Kętrzyzna⁴⁸.

Tradycyjnie dużą popularnością cieszyły się płyty nagrobne utrwalające pamięć zmarłych przedstawicieli rodów szlacheckich, przedstawianych w zbrojach, *en face*, wspartych na mieczach w pozycji stojącej, dodając stosowne herby, inskrypcje biograficzne oraz łacińskojęzyczne maksymy. Przykładami takich płyt są:

⁴⁷ M. Orłowicz, op. cit., s. 133.

⁴⁸ D. Wójcik, op. cit., s. 291–358, 367.

Il. 4. Herba rodziny Waldburg-Schwerin w Górowie Iławeckim

Il. 5. Konfesjonał w Barcianach

Il. 6. Fragment predelli kościoła w Szestnie

płyta nagrobna Georga von der Kanitz z 1681 r. przypisywana Michaelowi Doeblo-
wi z kościoła w Sokolicy, płyty rodzin von Tettau i von Lesgewang z Rodnowa oraz
liczne tego typu zabytki w kościołach w Szestnie (płyta Fabiana Lehndorffa zm.
w 1650 r., fundatora tutejszego ołtarza)⁴⁹, w Dąbrównie (płyty Oelsnitzów i Finc-
kensteinów), czy w Węgorzewie (płyta Hansa Jerzego von Auera, zm. w 1659 r.).
Znacznie rzadziej płytami nagrobnymi upamiętniano duchownych, czego przykła-
dem jest płyta zmarłego w 1710 r. ks. Bernarda Drygalskiego znajdująca się niegdyś
w kościele w Białej Piskiej⁵⁰. Prócz płyt nagrobnych miejscem ekspozycji herbów
były kartusze herbowe, np. te znajdujące się niegdyś w Królewcu i upamiętniające
P. von Grewlinga, M. von Knobla i S. von Zichawa⁵¹ oraz A. von Goldsteina, która
składała się, podobnie jak tablica A. von Kalcksteina z Młynar, z prostokątnej tabli-
cy z umocowaną doń oryginalną zbroją⁵².

Na terenie Prus Książęcych zmarłych przedstawicielei zamożnej szlachty chę-
tnie upamiętniano przy pomocy chorągwi nagrobnych eksponujących nie tylko
portret zmarłego, ale również i herby rodowe. Wykonywano je na metalowych bla-
chach i na tkaninach. Metalowe chorągwie przetrwały *in situ* w kościele w Szestnie

⁴⁹ M. Orłowicz, op. cit., s. 133.

⁵⁰ A. Rzempoluch, op. cit., s. 131.

⁵¹ D. Wójcik, op. cit., il. 1–4.

⁵² Ibidem, s. 360–362.

Il. 7. Chorągiew pogrzebowe w kościele w Szestnie

(chorągiew Jana E. Sternberga zm. w 1686 r. oraz Justa B. Wilmsdorfa zm. w 1711 r.; il. 7), w Suszu, gdzie przechowywana jest chorągiew Wilhelma Albrechta Schacka von Wittenau i w muzeach w Olsztynie (Johanna von Kreyztana) i w Kętrzynie (Friedricha Lesgewanga i Friedricha von den Groeben)⁵³. Zachowała się wykonana z tkaniny chorągiew Botho von Eulenburga z Galin koło Bartoszy, przechowywana obecnie w ostatnim z wymienionych tu muzeów. Prócz chorągwi na ścianach kościołów wieszano portrety właścicieli dóbr i kolatorów, jak np. w kościele w Judytach, gdzie znalazły się portrety generała feldmarszałka Hansa Ernsta von Lehwalda zmarłego w 1768 r. oraz generała feldmarszałka Erharda Ernsta von Roedera zmarłego w 1743 r. Portrety te, fundowane przez Sophie Agnes von Buddenbrock zostały umieszczone w złożonych ramach i ozdobione rodzinnymi herbami⁵⁴.

Komemoracji duchownych służyły głównie portrety, z których tylko skromna część przetrwała do dziś w muzeach warmińsko-mazurskich. Z tych kilku portretów w nawie lub prezbiterium tworzone całe galerie postaci, w ten sposób symbolicznie wskazując na trwałość istnienia i ciągłość funkcjonowania pruskich parafii ewangelickich. Ortodoksyjność wiary pastorów podkreślano przedstawiając ich najczęściej z ręką złożoną na biblii, jak to pokazują portrety z ekspozycji

⁵³ Ł. Szczepański, *Chorągiew nagrobna Wilhelma Albrechta Schack von Wittenau z Sanktuarium św. Antoniego w Suszu*, *Skarbiec Suski* 2013, nr 8, s. 14–25.

⁵⁴ *Die Bau- und Kunstdenkmäler...*, s. 65–66.

Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie upamiętniające pastorów Christopha Boliusa i Johanna Christiana Cretiusa. Duchowni swe portrety zaopatrywali chętnie w stosowne inskrypcje biograficzne, czego przykładem są portrety królewieckich pastorów Frenetusa, Rogalla, Sondermanna i Steina, pastora Hieronima Ernestiego z Bartoszyca oraz pastora Wilamoviusa z kościoła w Kuhmennen⁵⁵. Podobny w formie i treści portret pastora Idziego zmarłego w 1701 r. ozdobił wnętrze kościoła w Przystani, pastora Grzegorza Glogera zmarłego w 1763 r. kościół w Gołdapii⁵⁶ a pastorów Oberhubera, Głodkowskiego i Grabowskiego kościół w Rynie⁵⁷. We wnętrzu kościoła w Arnau na emporze znalazł się portret Gustawa Adolfa, na belce tęczowej portret pastora Johanna Balthasara Charisiusa, a w prezbiterium Johanna Friedricha Plewy i Albertusa Czabinusa⁵⁸. Portrety duchownych nawiązywały do portretów Marcina Lutra i to nie tylko do tych przysłanych na początku reformacji przez Łukasza Cranacha. Otóż w wielu kościołach pruskich, jak w kościołach w Dźwierzutach, Łabędniku, Sępopolu czy Kętrzynie na ambonach i ołtarzach znalazły się portrety reformatorów, które były wyraźnym komunikatem dla pastora, by ten trzymał się tradycji i był wierny ortodoksyjnemu nauczaniu Lutra a nie szukał np. „pietystycznych nowinek”⁵⁹.

Dzięki spotkaniu się komemoracji szlacheckiej i pastorskiej przestrzeń kościoła ewangelickiego w Prusach stawała się przestrzenią trwale podzieloną na przestrzeń należącą do szlachty i przestrzeń służby pastorskiej. Przestrzenie te przenikały się, wprowadzając do dawnej, zastrzeżonej prezbiterialnej strefy *sacrum* ludzi ze strefy *profanum*, chętnie eksponujących herbami na ścianach łóż patronackich (jak np. w kościele w Rodnowie; il. 8) swój ekskluzywizm społeczny i swą obecność w nowej, kontrolowanej nareszcie przez siebie przestrzeni. Budynek gotyckiego najczęściej kościoła w epoce nowożytnej stawał się symbolem konserwatyzmu społecznego Prus Książęcych (rozumianego jako postawy uznającej wyłącznie nienaruszalny porządek społeczny), w których protestantyzm okazał się dobrym narzędziem do utrwalenia postfeudalnej, szlacheckiej struktury społecznej w Prusach. Skoro pokrywali koszty utrzymania pastora i parafii, to czemu nie mieliby uczynić z kościoła miejsca służącego ich prywatnej, rodowej komemoracji? Ponieważ szlachta pruska nie była zdolna albo nie chciała finansować budowy większej ilości nowych kościołów, materialną tkankę Kościoła stanowiły kościoły

⁵⁵ K. Bergau, op. cit., s. 558–563; *Die Bau- und Kunstdenkmäler...*, s. 33–38, D. Wójcik, op. cit., s. 37.

⁵⁶ EZA, Goldap, sygn. 553, *Acta die Foundation des Kirchengeld*, s. 3: Portret Glogera zdobila inskrypcja „Georgius Henricus Gloger. Past. Polom: /et Dieu: Germ: Goldap per 52 annos“. Prócz tego portretu w kościele wisiały portrety Georga Kreusa i Jacoba Helminka.

⁵⁷ M. Orłowicz, op. cit., s. 72, 81, 85, 117 i 136.

⁵⁸ *Die Bau- und Kunstdenkmäler...*, s. 24–27.

⁵⁹ P. Birecki, *Rola portretu Marcina Lutra i Filipa Melanchtona w Prusach*, w: *Marcin Luter 1517–2017*, red. K. Obremski, Toruń 2019, s. 83–87.

Il. 8. Empora w kościele w Rodnowie

gotyckie. Anachroniczny gotyk odchodził z kościołów nie za sprawą ikonoklazmu, tylko wtedy, gdy starzał się i wymagał zastąpienia manieryzmem i barokiem, czyli nowożytnym już w formie stylem.

Dzięki społecznej dominacji kolatorów wewnątrz kościoła w Prusach Książęcych stało się niemal wnętrzem prywatnym, czy przynajmniej „prywatyzowanym” przez szlachtę pruską, która wykorzystując pozycję kolatora uczyniła zeń, prócz tradycyjnego miejsca posługi duchowej, miejsce rozciągniętej na dziesiątki i setki lat własnej komemoracji. Do wnętrza wprowadzono elementy bardzo silnie akcentujące znaczenie i obecność szlacheckiego patrona w lokalnej społeczności i na nabożeństwie. Symboliczne uczestnictwo zmarłych przodków oraz obecność szanowanych, żyjących patronów w eksponowanej łoży patronackiej dawało okazję do ciągłego obcowania z szlachtą, tworzyło poczucie stabilnej społeczności lokalnej. Sztuka związana z komemoracją szlachty uczyć miała szacunku do władzy zwierzchniej, która należała podobnie jak parafia do wspólnoty zbawionych, kamienne, trwałe nagrobki, spolia, portrety i chorągwie w sposób ciągły przypominały o stabilizującej i dającej poczucie bezpieczeństwa roli szlachty. Nie należało zmieniać tego porządku. Podobne poczucie dawała uporządkowana przestrzeń kościoła, w której w dawnej strefie *sacrum*, prócz duchowieństwa stale przebywali szlachetnie urodzeni *profani*. Pokazywane na obrazach i w rzeźbie postaci

związanych z dziełem zbawienia pomagało w edukacji teologicznej prowadzonej przez miejscowego pastora. I w tym sensie nowa ikonografia byłaby jedną z cech procesów konfesjonalizacji luterńskiej w Prusach⁶⁰.

Patronat księcia, głowy Kościoła pruskiego (przywoływany w źródłach jako *summus episcopus*) sprawił, że tutejsza szlachta realizująca z jego woli *ius patronatus*⁶¹ wszelkie zmiany organizacji wnętrza oraz fundację nowych ołtarzy, ambon i chrzcielnic konsultowała zawsze z władcą i od niego uzyskiwała stosowne zgody. Tym samym wszystkie ścieżki biegły w stronę stolicznego ośrodka decyzyjnego. Szczególnie dbano o umieszczanie w eksponowanych miejscach herbów rodzinnych – wykorzystując do tego wszystkie możliwe miejsca: obrazy i predelle ołtarzowe, eksponowane łoże patronackie, pomniki i kaplice grobowe, epitafia, chorągwie nagrobne, spolia i portrety. W przypadku obrazu z Rodowa, fundacji rodziny Schack von Wittenau, w którym idealne społeczeństwo tworzyła tylko szlachta, duchowieństwo i chłopstwo, jasno pokazywano jedyną akceptowaną przez nią strukturę społeczną. Składać się miała ona z trzech stanów tradycyjnie, od epoki średniowiecza obciążonych obowiązkiem obrony, modlitwy i żywienia. Na rodowskim obrazie przedstawiciele trzech stanów pruskich symbolicznie połączył potrójny nierozzerwalny sznur spleatany z trzech osobnych, nieco cieńszych idących od broniącego murów władcy, stojącego przy ołtarzu księdza i orzącego ziemię chłopą w kierunku mężczyzny skręcającego je w jedną całość kołowrotu (il. 9–10)⁶².

Konserwatyzm pruskiej społeczności lokalnej widoczny jest bardzo w doborze ikonografii mebli kościelnych, która z wyjątkiem zaledwie kilku wnętrz niosących w swym wystroju obrazowym treści pietystyczne (jak wystrój empor kościoła w Starym Mieście pod Dzierzgoniem czy w kościele św. Jerzego w Pasłęku), pozostała tradycyjna w swym dydaktycznym przekazie. Pamiętać należy, że w wielu przypadkach nowe ołtarze powstawały wg tego samego wyznaczonego przez Lutra schematu ikonograficznego: predella była miejscem umieszczania sceny *Ostatniej Wieczery*, część środkowa *Ukrzyżowania* a zwieńczenie *Zmartwychwstania*. Nawet zachowane w archiwach dyspozycje wnętrza kościołów ewangelickich pokazują, iż ścisłej kontroli poddawano planowanie organizacji miejsc siedzących dla poszczególnych warstw społecznych⁶³.

Podobnie traktowała przestrzeń kościoła szlachta kurlandzka, która utrzymywała swoją warstwę społeczną w niemal identyczny sposób. Na terenie dzisiejszej Łotwy tak zorganizowane wnętrza odnaleźć można m.in. w kościołach w Lipawie

⁶⁰ J. Wijaczka, *Czy w państwie polsko-litewskim...*, s. 23.

⁶¹ C. Hartknoch, *Preussische Kirchen-Historia: Darinnen Von Einführung der Christlichen Religion in diese Lande, wie auch von der Conservation...*, Frankfurt ma Maun und Leipzig 1686, s. 648.

⁶² P. Birecki, *Wystrój malarski dawnego luterńskiego kościoła w Rodowie jako postulat duchowej jedności lokalnej społeczności ewangelickiej*, *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo*, 2018, nr 49, s. 115–135.

⁶³ Archiwum Państwowe w Olsztynie, *Acta betreffend die Inventarisierung der in Kreise Mohrungen Regierungsbezirk Koenigsberg vorhandenen Kunstdenkmäler*, sygn. 367, s. 347.

Il. 9. Malowidło z kościoła w Rodowie

Il. 10. Fragment malowidła z Rodowa

czy w Apriki i Zlėkas, a na terenie dzisiejszej Estonii w takich miejscowościach jak Haljala, Ridala czy katedra w Revalu⁶⁴. Można więc mówić o dwoistych panteonach rodowych tworzonych przez szlachtę na terenie południowego pobrzeża Bałtyku i zmarginalizowaniu w tej materii lokalnego mieszczaństwa. Fundacje tej grupy społecznej ograniczały się do ponoszenia ciężarów finansowych bez możliwości oznaczenia fundacji własnym gmerkiem czy inskrypcją.

Sztuka związana z protestantyzmem w Prusach Książęcych miała na celu, prócz przekazania niższym warstwom społecznym podstawowej wiedzy teologicznej, głównie utrwalanie tradycyjnych, feudalnych struktur społecznych, eksponowanie hierarchii władzy książęcej i szlacheckiej, zależność duchowieństwa oraz pośrednio pokazywała słabą pozycję mieszczaństwa reprezentowaniu własnej warstwy społecznej. Zahibernowanie przestrzeni kościelnej odbijało skostnienie społeczeństwa i hamowanie oświeceniowych procesów modernizacyjnych w peryferyjnych w gruncie rzeczy Prusach, które pozostały feudalne do końca epoki nowożytnej i to w pozycji zaplecza gospodarczego dla pruskiego państwa.

⁶⁴ Zobacz na ten temat K. Kodres, *Das Kirchengebäude: Privatprojekt des Gutbesitzers? Das Beispiel Estlands in der Frühen Neuzeit*, w: *Protestantischer Kirchenbau der Frühen Neuzeit in Europa*, hrsg. von J. Harasimowicz, Regensburg 2015, s. 271–282.

Dochody lokalnej szlachty miały być kierowane tylko w niezbędnym zakresie na budowę i naprawę kościołów i ich wyposażenia, dlatego jak długo można było, wykorzystywano w służbie liturgicznej średniowieczne dziedzictwo. Szlachta zaaktywizowała się w obszarze komemoracji, pozostałe środki kierowała na utrzymanie własnych majątków i budowę siedzib rodowych. Wydaje się, że pomogła zrealizować Lutrowi koncepcję ewolucyjnego zanikania sztuki obrazowej w luteranśkim wnętrzu kościelnym.

BIBLIOGRAFIA

- An die Herrn Deutschs Ordens das sie falsche keuscheit meyden und zur rechten ehlichen keuscheit greiffen Ermahnung, w: Dr. Martin Luther's polemische deutsche Schriften, bearb. von J.K. Irmscher, Bd. 3, Erlagen 1841.
- Arnold Udo, *Vom Ordensland zum Herzogtum. Religiöse Überzeugung oder politisches Kalkül des Hochmeisters Albrecht von Brandenburg-Ansbach?*, *Zapiski Historyczne* 2017, t. 82, z. 2.
- *Hochmeister Albrecht von Brandenburg-Ansbach and Landmeister Gotthard Kettler*, w: *The military Orders and the Reformation. Choices, state building, and the weight of tradition*, ed. by J.A. Mol, K. Milizer and H.J. Nikolson, Utrecht 2004.
- Bergau K., *Die Kirche zu Kuhlmenen im Samland*, w: *Altpreußische Monatsschrift*, Bd. 3, Königsberg in Pr. 1866.
- Bericht über die Abtretung der bischöflichen Herrschaft von Georg von Polen an Herzog Albrecht*, 30 V 1925, w: P. Tschakert, *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte*, Bd. 1, Leipzig 1890.
- Birecki P., *Architektura i sztuka na terenie Prus Książęcych (1525–1657), Prus Brandenburgskich (1657–701) i Prus Wschodnich Królestwa Pruskiego (1701–1817)*, w: *W 500-lecie reformacji (1517–2017): z dziejów kościołów ewangelickich w dawnych Prusach Królewskich i Książęcych*, t. 2: *Tereny dawnych Prus Książęcych*, red. J. Kłaczko, G. Jasiński, P. Birecki, Toruń 2017.
- *Wystrój malarski dawnego luteranśkiego kościoła w Rodowie jako postulat duchowej jedności lokalnej społeczności ewangelickiej*, *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo*, 2018, nr 49.
- *Architektura protestancka trzech miast Królewca (Stare Miasto, Knipawa i Lipnika) w okresie nowożytnym*, *Studia Elbląskie* 2019, t. 20.
- *Rola portretu Marcina lutra i Filipa Melanchtona w Prusach*, w: *Marcin Luter 1517–2017*, red. K. Obremski, Toruń 2019.
- Bues A., *Książę Albrecht (1490–1568) jako przedstawiciel pierwszego pokolenia władców okresu reformacji*, w: *Reminiscence Reformacji. Prusy – Mazury 1517–2017*, red. R. Bażanowski, B. Waclawik, Olsztyn 2017.
- Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen*, bearb. von A. Boetticher, H. V. Lithauen, Königsberg 1898.
- Ehrenberg H., *Die Kunst am Hofe der Herzöge von Preußen*, Leipzig–Berlin 1899.
- A.R. Gebser, F.A. Hagen, *Der Dom zu Königsberg in Preussen*, Königsberg 1832.
- Grzywacz M., *Reformacja wittenberska i szlaki jej transferu. U źródeł obecności luteranizmu w Rzeczypospolitej XVI wieku*, w: *Luteranizm w kulturze pierwszej Rzeczypospolitej*, red. K. Meller, Warszawa 2017.
- Harasimowicz J., *Die Taufe Christi im Jordan. Epitaphgemälde für Johannes Bugenhagen (1558) und seine Familie*, w: *Cranachs Kirche*, Markkleeberg 2015.
- *Der Kirchenbau im konfessionellen Zeitalter*, *Das Münster* 2016, 1 (69).
- „Ein löblich cristlich Werk”. *Książęca, szlachecka i miejska reformacja na Dolnym i Górnym Śląsku*, *Czasy nowożytne* 31, 2018.
- Hartknoch C., *Preussische Kirchen–Historia: Darinnen Von Einführung der Christlichen Religion in diese Lande, wie auch von der Conservation...*, Frankfurt ma Maun und Leipzig 1686.
- Heal B., *The cult of the Virgin Mary in Early Modern Germany. Protestant and Catholic Piety, 1500–1648*, Cambridge 2007.
- Kempa T., *Konflikty wyznaniowe w Wilnie od początku reformacji do końca XVII wieku*, Toruń 2016.
- Kodres K., *Das Kirchengebäude: Privatprojekt des Gutbesitzers? Das Beispiel Estlands in der Frühen Neuzeit*, w: *Protestantischer Kirchenbau der Frühen Neuzeit in Europa*, hrsg. von J. Harasimowicz, Regensburg 2015.
- Kopiczko Andrzej, *Reformacja na Warmii – uwarunkowania i zakres oddziaływania (do 1530 r.)*, w: *Dysydenci czy decydenci? Protestanci w obu częściach Prus i Koronie w XVI–XVIII wieku*, red. W. Zawadzki, Elbląg 2018.

- J. Kreem, *Der Deutsche Orden und die Reformation in Livland*, w: *The military Orders and the Reformation. Choices, state building, and the weight of tradition*, ed. by J.A. Mol, K. Milizer and H.J. Nikolson, Utrecht 2004.
- J. Leo, *Dzieje Prus*, tłum. bp. J. Wojtkowski, Olsztyn 2008.
- V. Leppin, *Die Wittenberger Reformation und der Prozess der Transformation kultureller zu institutionellen Polaritäten*, w: V. Leppin, *Transformationen. Studien zu den Wandlungsprozessen in Theologie und Frömmigkeit zwischen Spätmittelalter und Reformation*, Tübingen 2015.
- *Kulturelle Transformationen in Europa um 1500*, Gdański Rocznik Ewangelicki 12, Sopot 2018.
- Małłek Janusz, *Poland in the face of Lutherisation of Prussia*, w: *The military Orders and the Reformation. Choices, state building, and the weight of tradition*, ed. by J.A. Mol, K. Milizer and H.J. Nikolson, Utrecht 2004.
- *Ludność staropruska a reformacja*, Gdański Rocznik Ewangelicki 5, Sopot 2011.
- *Początki protestantyzmu w Prusach Książęcych*, w: *Opera Selecta*, t. 4: *Reformacja i protestantyzm w Polsce i Prusach (XVI–XX w.)*, Toruń 2012.
- O. Meys, *Memoria und Bekenntnis*, Regensburg 2009.
- S. Michalski, *Protestanci a sztuka*, Warszawa 1989.
- *Bilderstürme im Ostseeraum*, w: *Macht und Ohnmacht der Bilder. Reformatorischer Bildersturm im Kontext der europäischen Geschichte*, München 2002.
- „Hölzer wurden zu Menschen“. *Die reformatorischen Bilderstürme in den baltischen Landen zwischen 1524 und 1526*, w: *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721*, Bd. 4, hrsg. M. Asche, W. Buchholz, A. Schindling, Münster 2012.
- K. Olejnik-Dreja, *Epitafium Hansa Nimptscha jako ideowo-artystyczny dokument artystyczny reformacji w Prusach Wschodnich*, *Rocznik Olsztyński* 1983, t. 14–15.
- M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Mazurach Pruskich i Warmii*, Olsztyn 2006.
- C. Papendick, *Der Norden Ostpreussens. Land zwischen Zerfall und Hoffnung. Eine Bildokumentation*, Husum 2009.
- A. Rzempoluch, *Przewodnik po zabytkach sztuki dawnych Prus Wschodnich*, Olsztyn 1992.
- S. Salmonowicz, *Kilka uwag o modernizacyjnej roli pastorów w XVII i XIX wieku*, *Czasy nowożytne* 31, Warszawa 2018.
- H. Schilling, *Religijno-psychologiczny model Europy. Reformacja i wczesnonowożytna konfesjonalizacja państwa i społeczeństwa*, w: H. Schilling, *Konfesjonalizacja. Kościół i państwo w Europie doby przednowoczesnej*, Poznań 2010.
- F. Skibiński, *Willem van den Blocke. Niederlandzki rzeźbiarz nad Bałtykiem w XVI i na początku XVII w.*, Toruń 2015.
- A. Surminski, *Das alte Ostpreußen*, Hamburg 2013.
- Ł. Szczepański, *Chorągiew nagrobna Wilhelma Albrechta Schack von Wittenau z Sanktuarium św. Antoniego w Suszu*, *Skarbiec Suski* 2013, nr 8.
- P.G. Thielen, *Die Kultur am Hofe Herzog Albrechts von Preußen: 1525–1568*, Göttingen 1953.
- P. Tschakert, *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte*, Bd. 1, Leipzig 1890.
- J. Voigt, *Des Markgrafen Albrecht von Brandenburg Briefwechsel mit den beiden Malern Lucas Cranach und dem Buchdrucker Hans Lufft*, w: *Beiträge zur Kunde Preussens*, t. 3, 1820.
- K. Wardzyńska, *Johannes Soeffrens (1660 – po 1721) rzeźbiarz niderlandzki w Elblągu. Wstęp do monografii*, „Porta Aurea”, 2014, nr 13.
- J. Wijaczka, *Wizytacja biskupstwa sambijskiego z 1569 roku*, *Fontes TNT*, t. 90, Toruń 2001.
- *Wizytacja biskupstwa sambijskiego z 1570 roku*, *Fontes TNT*, t. 96, Toruń 2005.
- *Albrecht von Brandenburg-Ansbach (1490–1568). Ostatni mistrz zakonu krzyżackiego i pierwszy książę „w Prusiech”*, Olsztyn 2010.
- *Czy w państwie polsko-litewskim w czasach nowożytnych nastąpiła konfesjonalizacja?*, w: *Dysydenci czy decydenci? Protestanci w obu częściach Prus i Koronie w XVI–XVIII wieku*, red. W. Zawadzki, Elbląg 2018.
- D. Wójcik, *Formy upamiętniające w sztuce kościelnej Prus Książęcych*, Toruń 2008 (mps pracy doktorskiej, w posiadaniu autora).